

Теорія і практика дискурс-аналізу та комунікації

УДК 803.0 – 801.6

Лідія Пихтовнікова

Дискурс байки у синергетичному аспекті (на матеріалі української, російської та німецької байки)

В статті розглянуто синергетичний підхід до вивчення дискурсу, зокрема дискурсу байки. Механізми самоорганізації дискурсу проаналізовано на матеріалі української, російської і німецької байки. Показано, що синергетична парадигма на тлі традиційних лінгвістичних парадигм утворює інші характеристики дискурсу і відкриває нові перспективи досліджень.

Ключові слова: дискурс, байка, синергетичний, самоорганізація, аттрактор, репелер, параметр порядку.

На сучасному етапі художній дискурс розглядається в межах когнітивної та комунікативної парадигм. Об'єктом інтересу цих парадигм є умови і способи функціонування дискурсу (дискурсивні стратегії, стосунки з адресатом, інформативність та ін.). Поряд з цим існує синергетичний підхід до вивчення дискурсу, який використовує ті ж самі поняття, але в першу чергу цікавиться самоутворенням, синтезом дискурсу і тому додає до аналізу свої синергетичні поняття, свій інструментарій.

У синергетичному аспекті дискурс розглядається як складна, ієрархічна самоорганізована система і може досліджуватися як в діахронії (в еволюції жанру), так і в синхронії (утворення дискурсу даного типу у певну епоху). Короткий огляд понять і інструментарію синергетики в застосуванні до дискурсу можна викласти наступним чином.

З синергетичної точки зору всі цілі, авторські задумки дискурсу, як би їх не сформулювали, є так званими аттракторами, тобто зонами притягання, що спрямовують всі процеси організації і добору в системі. При цьому обмеження з боку норм мови, традицій жанру, екстралінгвальних умов та ін. можна уявити собі як анти-аттрактори (репелери), які відштовхують при доборі й організації елементів дискурсу все, що не вкладається в норми. Здібність системи (у цьому випадку – дискурсу) до самоорганізації обумовлена її нерівноважним станом і наявністю ієрархічних підсистем (мінімум, двох), що моделюють одна одну та на-вколишнє середовище. Подібне взаємне моделювання притаманне, на-

приклад, тексту й контексту як складовим дискурсу. Поняття «моделювати», «бути моделлю» означає створення ідеалізованого знакового образу, який спрощено відображає оригінал (об'єкт). Крок за кроком, згідно принципу негативного зворотного зв'язку, у тексті проглядає контекст та навпаки. Смысл слова «проглядає» найбільш зрозумілий з погляду принципу голографії: кожна частина голограми за допомогою транслятора поновлює тривимірний образ оригінала, але чіткість образу залежить від розміру цієї частини. Таким чином, «спрощеність» зводиться до ступеню грубої чи тонкої деталізації образу.

Нерівноважний стан мовленнєвої системи дискурсу можна пояснити з протилежної точки зору, коли система у стані рівноваги. Ділові тексти, патентні формули, математичні виклади – це тиражування давно створених кліше. Фактично тут дискурс не створюється, цьому протидіє рівноважний стан мовної системи – однозначно визначені імена та предикати, чітко окреслені та незмінні семантичні поля. В нерівноважних станах мовної та мовленнєвої системи, навпаки, вступають в дію такі можливості мови і мовлення, як деривація, валентність мовних одиниць, варіантне синтаксичне узгодження, текстова надфразова єдність, мінливість композиційно-мовленнєвих форм [3:36].

Саморозвиток складної системи полягає в тому, що її частини розвиваються у протилежних напрямках без порушення цілісності всієї системи, тобто набувають все більш протилежні, полярні якості. Дискурс також самоутворюється шляхом поляризації якостей його складових – тексту й контексту (а також, підтексту). Самоорганізацію дискурсу ми розуміємо не в тому смислі, що він виникає незалежно від автора, а в тому, що автор є одночасно і творчим конструктором дискурсу, і знаряддям атракторів та репелерів цього дискурсу, які виникли до автора й незалежно від нього.

Самоорганізацію системи за рахунок полярно протилежного розвитку її складових здійснює так званий параметр порядку – найбільш рухомий параметр усієї системи. Таких параметрів в системі може бути ціла ієрархія, але в різних типах дискурсу для спрощення ми вважаємо цей параметр єдиним та таким, що виявляє себе на всіх рівнях мови й мовлення. Параметр порядку реалізує цілі дискурсу, які розміщені в атракторі, і має відповідну природу, що найкраще виражає цілі в тексті, підтексті, контексті дискурсу. Наприклад, байка як тип тексту і дискурсу має ціллю осміяння негативних рис людини й суспільства. Для цього вона реалізує ціль іншого (нижчого) рівня: створення шляхом алегорії сатиричного образу-символу, що викриває негативні вади людини та соціуму. В свою чергу це веде до усталених способів створення комічного підтексту шляхом конфлікту уявлень персонажів про одні й ті ж події, що описані в тексті.

Ієрархія цілей байки закладена з самого початку в цей тип дискурсу і кожного разу поновлюється та конкретизується в атракторі конкретної байки її конкретним автором. При цьому обмеження жанру (репелери), в даному випадку вимоги інакомовлення, змушують створювати підтекст, що виступає опозицією тексту, його фактуальній інформації, наявному опису подій та станів персонажів. Поляризація тексту й підтексту веде до саморозвитку смислу байки, до реалізації її цілей.

Визначення цілей байки і вибір способів їх реалізації з урахуванням обмежень жанру, – це своєрідна «гра» атракторів та репелерів, яка відбувається на когнітивному рівні. Інструментом цієї гри є параметр порядку, який вибудовує тут ієрархію цілей, враховує обмеження. Але на цьому рівні параметр порядку виступає як прихований параметр, який важко об'єктивізувати.

Прагматичний рівень дискурсу – це створення кодів (у дискурсі байки – сатиричного та алегоричного коду) і створення мовленнєвих стратегій реалізації цілей дискурсу. Саме ця творча діяльність і є сутністю роботи параметру порядку на прагматичному рівні. Коди й стратегії можна виявити шляхом інтерпретації тексту байки; отже, «сліди» присутності параметру порядку на прагматичному рівні цілком реальні, і він стає більш наявним.

Нарешті, на стилістичному рівні самоорганізуюча роль параметру порядку стає цілком об'єктивованою. Стилiстичний синтаксис містить в собі такі явища, як актуальне членування (АЧ) речень і тексту і надфразову єдність (НФЄ) тексту [1]. Параметр порядку сприяє конструюванню НФЄ в тексті байки; в свою чергу, НФЄ пов'язує в тексті саме ті смисли, які породжують алегорію, образи-символи, розшарування смислів.

Якщо в певному типі художнього тексту необхідно протистояння, поляризація смислів тексту і підтексту, то, імовірно, смисли тексту будуть утворені за допомогою АЧ, а смисли підтексту – засобами НФЄ. Саме цей процес спостерігається в байці, де текст (опис подій, їх експліцитна оцінка, вербальні характеристики персонажів) протистоїть підтексту (алегорія, сатира, наявність образів-символів). Параметр порядку під впливом цільового атрактора організує структуру актуального членування тексту для повідомлень, вбудовуючи паралельно в текст НФЄ для утворення підтексту.

Самоорганізація на мовностилістичному рівні полягає в тому, що НФЄ багаторазово «змушує» при створенні дискурсу повертатися до смислу попередніх фрагментів тексту, виявляючи тим самим їх додатковий тропеїчний смисл. В той же час, актуальне членування лінійно подає чергові частини тексту, відсліджуючи лише фактуальну інформацію і близький каузальний зв'язок. На цьому синергетичному ефекті ґрунтуються сатиричні коди та коди інакомовлення і мовленнєві стра-

тегії байки (прагматичний аспект) та реалізація когніції, що міститься в атракторі. Таким чином, самоорганізація обіймає всі основні лінгвістичні аспекти дискурсу байки.

Розглянемо приклади. У наведених нижче текстах байок вкажемо їх розподіл на теми і реми, а також наявність дифузних зон, тобто таких висловлень, які відносяться як до реми, так і до теми [Селиванова, 2006, с. 21].

1. М. Годованець. Муштровані мавпи (з Бабрія)

В Єгипті Цар, муштруючи хвостатих Мавп, / Навчав військових вправ: (РЕМА) / ходить в строю / І виявлять свою / Кмітливість, спритність, дисципліну... (ТЕМА) / Здавалось, вдачу переміг мавпину. (РЕМА) / На пробу у в останній день / Горіхів кинув кілька жмень. (РЕМА) / Зламавши стрій, що шикувавсь до бою, / Метнулись мавпи дикою юрбою, / Кричали, билися, лишивши зброю... (ТЕМА) / Сміється цар: – от виродки собачі! (РЕМА) Знать, муштра не міняє вдачі (ДИФУЗНА ЗОНА).

В цьому прикладі актуальне членування забезпечує зв'язність тексту, а саме, близький каузальний зв'язок смислів рем і тем. Дані смисли цілком відносяться до розвитку подій, сюжетних ліній, мотивів, опису характерів, ідейного та емоційного змісту, тобто до змістового рівня тексту. Вочевидь також, що пов'язується тільки фактуальна інформація. Із лінійного ряду смислів тем і рем «випадає» смисл дифузної зони (мораль байки). Висловлення моралі формально можна вважати темою, оскільки вона продовжує смисл попередньої реми. В той же час, імпліцитний оригінальний (новий) смисл висловлення *«Знать, муштра не міняє вдачі»* є результат й продовження смислу всього попереднього тексту. Таким чином, це висловлення має ознаки реми.

НФЄ в тексті байки представлено катафорою, що пов'язує смисл заголовка і смисл тексту, і анафорою, що слугує зв'язком моралі з попереднім смислом тексту. Катафоричний зв'язок є протирічним (та іронічним): смисл слова *«муштровані»* в заголовке не відповідає характеристикам персонажів, поданим в тексті. Серед інших ознак НФЄ в тексті байки присутні два ненасичених речення: *«Здавалось, вдачу переміг мавпину»* і *«На пробу у в останній день / Горіхів кинув кілька жмень»*. Спостерігаються також повтори (буквальні переноси лексичних одиниць в речення, расташовані не поряд). Дані повтори забезпечують парадигматичний зв'язок в тексті. Анафора й катафора відіграють значну роль при моделюванні підтексту. Текстове слово *«муштровані»* в заголовку (катафора) визначає полярно протилежний смисл підтексту, а слово *«муштра»* в моралі анафорично виражає в підтексті іронічну оцінку *«вдачі»*, яку не змінює ця муштра. Таким чином, слова з однаковим значенням в катафорі й анафорі тексту організують цілий підтекст, в якому міститься іронія щодо мавпячої природи.

На змістовому композиційному рівні в результаті поляризації буквального смислу фактуальної інформації тексту (що виражена за допомогою актуального членування) і оригінальної інформації (що виражена в НФЄ) відбувається їх конкуренція, зіткнення несумісних смислів, що змушує адресат (читача, інтерпретатора) шукати новий імпліцитний смисл на більш високому (образному) рівні. З погляду синергетики зіткнення несумісних смислів на змістовому рівні означає нерівноважний стан дискурсу байки, що самоутворюється. Новий синтез несумісних смислів адресат знаходить, переходячи до метафоричного і сатиричного трактування; таким чином з'являється підтекст. При цьому, фактично, відбувається реконструкція дискурсу, запланованого автором.

2. Ф. Кривин. Родственники

“Что, милая, не хочешь признаваться? / А я тебя увидеть рад!” (РЕМА) – / Сказал подвижный, юркий Плагиат/ Солидной, толстой Компильяции. (ТЕМА) / “Какой позор! Какой позор! – / Вскричала Компильяция, – Нет мочи! / Со мной вести знакомство хочет/ Презренный вор!” – (РЕМА) / “Напрасно обижаешь брата, – / раздался голос Плагиата. – (ДИФУЗНА ЗОНА) / Мы оба поровну крадем, (РЕМА) / Хоть все считают от чего-то / Мое занятие воровством, / твоё – научною работой”.

В цьому прикладі актуальне членування також забезпечує зв'язність тексту, каузальний зв'язок смислів рем і тем. Цей зв'язок переважно синтагматичний, оскільки реми і теми вибудовані по черзі. Смисли рем і тем відносяться до змістового рівня тексту. Змістом тексту являються не події, а взаємні оцінки персонажів, подані експліцитно. Тому, на першій погляд, може здатись, що в байці не утворюється підтекст. Але більш ретельний розгляд знаходить цей підтекст в глибині фонових знань читача про фальшиво-значний статус компіляції і його викриття при зіставленні з плагиатом. Так само і поляризація тексту і підтексту байки досить заглиблена і забезпечується контрастом смислів, які утворюються чередуванням рем і тем при актуальному членуванні і смислів, які утворюються надфразовою єдністю.

НФЄ в тексті байки представлено катафорою, що пов'язує смисл заголовка і смисл тексту, і анафорою, що слугує зв'язком імпліцитної моралі з попереднім смислом тексту. Катафоричний зв'язок є іронічним: смисл назви «родичі» в заголовку відповідає характеристикам персонажів, поданим в тексті, хоча один з них з обуренням заперечує рідство. Інший його стверджує в своєрідній імпліцитній моралі (ми рівно крадемо), що анафорично повертає увагу до теми – кого вважати вором? Катафора і анафора в тексті утворюють разом парадигматичний зв'язок смислів і таким чином спонтанно додають підтекстовий смисл байки.

3. M. Klaudius *Eine Fabel*

Vor etwa achtzig, neunzig Jahren, / Vielleicht sind's hundert oder mehr, / Als alle Tiere hin und her/ Noch hochgelahrt und aufgeklärt waren, / Wie jetzt die Menschen ohngefähr, / – Sie schrieben und lektürten sehr, / Die Widder waren die Skribenten, / Die andern: Leser und Studenten, / Und Zensor war: der Brummelbär (PEMA) // Da kam man supplicando ein: / Es sei unschicklich und sei klein, / Um seine Worte und Gedanken / Erst mit dem Brummelbär zu zanken, / Gedanken müssten zollfrei sein! (TEMA) / Der Löwe sperrt den Bären ein, / Und tat den Spruch: die edle Schreiberei / Sei künftig völlig frank und frei! (PEMA) // Der schöne Spruch war kaum gesprochen, / So war auch Deich und Damm gebrochen. / Die klügern Widder schwiegen still, / Laut aber wurden Frosch und Krokodil, / Seekälber, Skorpionen, Füchse, / Kreuzspinnen, Paviane, Lüchse, / Kauz, Natter, Fledermaus und Star, / Und Esel mit dem langen Ohr etc. etc. / Die schrieben alle nun, und lieferten Traktate/ Vom Zipperlein und von dem Staate, / Vom Luftballon und vom Altar, / Und wussten's alles auf ein Haar, / Bewiesen's alles sonnenklar, / Und rührten durcheinander gar, / Dass es ein Brei und Greuel war. (TEMA) / Der Löwe ging mit sich zu Rate (PEMA) / Und schüttelte den Kopf und sprach: / Die besseren Gedanken kommen nach; / Ich rechnete, aus angestammtem Triebe, / Auf Edelsinn und Wahrheitsliebe / Sie waren es nicht wert, die Sudler, klein und gross; (TEMA) / Macht doch den Bären wieder los! (ДИФУЗНА ЗОНА)

Басня (прозовий переклад російською мовою)

Восемьдесят, девяносто, а, может быть, и сто лет назад все Звери подобно людям были образованными и просвещенными, много писали и читали. Бараны были писцами, остальные - читателями и студентами, а цензором был Медведь. (PEMA) Но однажды Звери возмутились: «Негоже каждый раз перед Медведем защищать свои слова и мысли. Мыслям свободу!» (TEMA) Лев посадил Медведя под замок и сказал: пусть отныне благородное писательство будет независимым и свободным! (PEMA) Едва он вымолвил заветные слова, как исчезли все преграды. Умные Бараны умолкли, и заговорили Лягушка и Крокодил, Тюлени, Скорпионы, Лисичи, Пауки, Павианы, Рысы, Совы, Ужи, Летучие Мыши и Жаворонки, длинноухие Ослы и т. д. и т. п. Теперь все писали и сочиняли трактаты: о податре и о государстве, о воздушном шаре и об алтаре, и знали всё до мелочей, доказывали всё с очевидностью. Устроили меж собою такой шум и гам, что наступил полный хаос. (TEMA) Лев удалился на совещание с самим с собой. (PEMA) Он поразмыслил и сказал: лучшие мысли приходят с опозданием. Из прирожденных побуждений я полагался на благородство и любовь к правде. Они не заслуживают свободы, эти бумагомаратели, и мал и велик. (TEMA) Медведя вновь освободить! (ДИФУЗНА ЗОНА)

В наведеному прикладі актуальне членування також забезпечує близький каузальний зв'язок смислів рем і тем. Ці смисли відносяться до розвитку подій, сюжетних ліній, мотивів, опису характерів та оцінки подій. Це – змістовий рівень тексту, на якому пов'язується фактуальна й аксіологічна інформація.

НФЄ в тексті байки представлено катафорою і анафорою. Розширена катафора співпадає з першою ремою тексту, і вже в ній міститься іронічний смисл приписування великого інтелекту звірам. Анафора «*Macht doch den Bären wieder los!*» (Звільніть Ведмеда знову!) повертає до смислу події «*Der Löwe sperrt den Bären ein*» (Лев посадив Ведмеда під замок) (цензора ізолювали, і письменництво стало вільним).

Катафора й анафора разом створюють скрізний смисл тексту байки, який стосується комічно поданого протиріччя між необхідністю цензури і свободою слова.

Синергетична парадигма в дослідженні дискурсу висвітлює розподіл ролей при його створенні. Роль суб'єкта художнього дискурсу (автора) концентрується в атракторі у вигляді авторських інтенцій та цілої ієрархії підцилей (у випадку дискурсу байки це вибір персонажів, сутності конфліктної взаємодії між ними, сутності алегорії, сатири, мовленнєвих стратегій тощо). Роль обмежень на цей тип дискурсу сконцентрована в репелері (традиційна побудова жанру, заборона відкритого висловлювання, мовна картина світу певної епохи, реалії знань і уявлень читача та ін.). При цьому обмеження зовсім не пасивні у порівнянні з авторською дискурсивною творчістю. Цілі обмежень, що сконцентровані у репелері, також полягає у створенні дискурсу, але з боку збереження його форми й цілісності. На когнітивному рівні створення дискурсу відбувається «гра» на узгодження між авторськими інтенціями й обмеженнями, між атракторами й репелерами, завдяки якій стає можливим подальше упорядкування системи дискурсу, конкретне створення тексту, підтексту, їх прагматики й стилістики. При цьому, щоб одночасно задовольнити вимоги атрактора й репелера, основні підсистеми дискурсу (текст, підтекст) розвиваються в протилежних напрямках, набуваючи відносно протистояння.

Поляризований розвиток підсистем здійснюється за допомогою параметру порядку – того ступеню свободи у варіюванні стилістичної конструкції художнього твору, його кодів, мовленнєвих стратегій, вибору сюжету і персонажів, яку автор дискурсу вважає найбільш рухомою. Для зовнішнього спостерігача (читача, дослідника дискурсу) параметр порядку найбільш наочний на мовно-мовленнєвому рівні в тексті, виявляється при інтерпретації тексту на прагматичному рівні та являється прихованим феноменом на когнітивному рівні (подібно іншим когнітивним поняттям).

Синергетичні механізми художнього дискурсу на матеріалі дискурсу байки, які стисло окреслено в представленій роботі, не тільки описують з іншої точки зору вже відоме про утворення дискурсу. Синергетична парадигма дозволяє поставити такі питання теорії дискурсу, які не містить в собі домінуюча сучасна когнітивно-комунікативна парадигма:

1) питання адекватного розподілу (декомпозиції) дискурсу на підсистеми, що розвиваються в протилежних напрямках; які форми поляризації є можливими, і до яких змін це призводить у тому чи іншому типі дискурсу;

2) чи можлива за допомогою теорії ігор конкретизація механізмів «гри, аукціонів» між аттракторами й репелерами, яка спричиняє створення дискурсу;

3) питання досліджень конкретних механізмів вибору й фокусування засобів створення дискурсу за допомогою параметру порядку на когнітивному, прагматичному і мовно-мовленнєвому рівнях з урахуванням того, що синергетика вкладає конкретний смисл в такі поняття, як інтенція, ментальний простір, пресупозиція, довербальний смисл, концепт та ін.

Ці та інші питання в роботі залишилися поза оглядом, але складають значну перспективу лінгвістичних студій.

Література

1. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка / И. В. Арнольд. — М. : Просвещение, 1990. — 301 с.
2. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля, 2006. — 716 с.
3. Пихтовникова Л. С. Языковые фильтры : неравновесные состояния и развитие языка / Л. С. Пихтовникова // Нова філологія. — 2002. — № 1 (12). — С. 33—39.

Пихтовникова Л. С.

Дискурс басни в синергетическом аспекте (на материале украинской, русской и немецкой басни)

В статье рассмотрен синергетический подход к изучению дискурса, в частности дискурса басни. Механизмы самоорганизации дискурса проанализированы на материале украинской, русской и немецкой басни. Показано, что синергетическая парадигма на фоне традиционных лингвистических парадигм создаст другие характеристики дискурса и открывает новые перспективы исследований.

Ключевые слова: дискурс, басня, синергетический, самоорганизация, аттрактор, репеллер, параметр порядка.

Pikhtovnikova L. S.

The Fable Discourse under the Synergetic Aspect (on the material of the Ukrainian, Russian and German fables)

The synergetic method of the discourse studying, fable discourse especially, is considered in the article. The self organization mechanisms are analyzed on the material of the Ukrainian, Russian and German fables. It is demonstrated that the synergetic paradigm in the background of the traditional linguistic paradigms creates other characteristics of the discourse and opens new research perspectives.

Key words: discourse, fable, synergetic, self organization, attractor, repeller, order parameter.